

Məhəmməd Füzuli - 530

Heyrət, ey büt, surətin gördükdə lal eylər məni,
Surəti-halim görən, surət xəyal eylər məni.

● Klassik irsimiz

XVI əsr Azərbaycan ədəbiyyatının mü-təfəkkiri Məhəmməd Füzuli qüdrətli şair, nasir, filosof, divan janrının ən məşhur siması kimi şöhrət qazanmışdır. Üç dildə müxtəlif mövzu və janrlarda kamil sənət nümunələri yaradaraq şərq xalqlarının şifahi və yazılı ədəbiyyatının ən böyük nailiyyətlərini bədii şəkildə ümumiləşdirən Məhəmməd Füzuli türk, fars və ərəb mədəniyyətinin müştərək yetişdirməsi və varisi kimi yüksəlmişdir. Füzuli yaradıcılığının tarixi və coğrafi miqyasının genişliyi və böyük bədii təsir qüvvəsinə malik olmasını nəzərə alsaq, şairin ərəb dilindəki bədii irsinin öyrənilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Məlumdur ki, VII əsrdən etibarən islamın geniş vüsət alması ilə əlaqədar vahid bir dövlət halında birləşmiş ərəblər az bir zamanda bu dövlətin hüddurlarını Çin sərhədlərindən İspaniyaya qədər genişləndirmişlər.

Dahi söz ustadı

Müxtəlif ictimai, iqtisadi və mədəni inkişaf yolu keçmiş xalqların geniş ərazilə xilafətini tərkibinə daxil edilərək müsəlman mədəniyyətinə cəlb olunması onların gələcək inkişafını yüksək səviyyədə müəyyən etmişdir. Belə ki, Orta əsrlər Şərq ədəbiyyatı müsəlman dünyasının və sakral dil - islamın müqəddəs kitabı Quranı-Kərimin nazil olduğunu ərəb dili ilə sax bağlı olan bir ədəbiyyat kimi inkişaf etmişdir. Bunun nəticəsində isə "ərəb dili bir sıra Yaxın Şərq xalqlarının ədəbiyyatları üçün klassik dil kimi təzahür etmişdir". Təsədüfi deyil ki, görkəmli şərqşünas A.Krimski ərəb dilinin "bütün müsəlman dünyasının müqəddəs və elmi mahiyyət kəsb edən üzvi tərkib hissəsi" olduğunu qeyd edərək, ərəb dili ilə Orta əsrlər Qərbi və Mərkəzi Avropa xalqlarının kilsə, elm və mədəniyyət dili kimi böyük rol oynayan latın dilini müqayisə etmişdir. Ərəblərin itaət altına aldıkları xalqlara bəxş etdikləri son dərəcə zəngin söz ehtiyatına malik olan ərəb dilinin şeriksiz hakimiyyəti milli dillərdəki ədəbiyyatın yaranışı və inkişafında bir maneə idisə, sonralar həmin orta sərvət elə milli ədəbiyyatların yüksəlişinə güclü təsir göstərdi. Bu, ideya-tematik motivləri və şəkli xüsusiyyətləri - kompozisiya və məcazlar sistemi normativ mahiyyət daşıyan klassik ədəbiyyatı səciyyələndirən əsas amil idi.

İslam dinini qəbul etmiş digər xalqlar kimi, müsəlman mədəniyyətinin inkişafı prosesində fəal iştirak edən azərbaycanlı ədib və şairlər də ərəbcənin "bir elm lisanı kimi cilalanması və sonsuz ifadə imkanları qazanmasında, möhtəşəm şeir dili kimi təşəkkül tapmasında" əvəzsiz xidmətlər göstərmişlər. Azərbaycanın özündə yaranan ərəbdilli şeirin ilk nümunələri X əsrə aid olsa da, bundan xeyli əvvəl ərəblər tərəfindən əsir tutulub Məkkə və Mədinəyə aparılmış azərbaycanlılar içərisindən VII-VIII əsrlərdə İsmayıl ibn Yəssar, Musa Şəhəvat, Əbu-İlabbas Əl-Əmə və başqa qüdrətli qələm sahibləri yetişmişlər. Bu şairlər ədəbiyyat tarixinə "məvali şairlər" adı ilə daxil olmuşlar. "Öz qələmlərini ərəb dilində sənəmiş, hətta ərəbləri belə heyretə salan kamil sənət nümunələri yaratmış" həmin şairlər öz yaradıcılıqları ilə ərəbdilli ədəbiyyata yeni tərəvət getirmişlər.

Ümumiyyətlə, VII-XVI əsrləri əhatə edən böyük tarixi müddət ərzində ərəbcə yazıb-yaratmış azərbaycanlı şair və ədiblərin yaradıcılığı klassik Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafı və formalaşmasında böyük rol oynamışdır. Ərəbdilli Azərbaycan ədəbiyyatının tədqiqində əvəzsiz xidmətlər göstərmiş görkəmli alim, professor M.Mahmudov yazırdı: "Özgə dildə şeir yazmaq təkcə bu dili incələklərinə qədər bilməklə məhdudlaşmır. Belə mürəkkəb vəzifə o zaman yerinə yetirilə bilər ki, yad poeziyanın obrazlar aləmi, ifadə tərz, estetik prinsipləri, vəzn və qafiyə sistemi şair üçün doğmalaşsın, onun poetik təxəyyülünün, ilham qatının sərbəst pərvəzlənməsinə maneə olmasın". XII əsrdə Xaqani Şirvani, XIII əsrdə Zülfüqar Şirvani, XIV əsrdə Qazi

Bürhanəddin, XV əsrdə Hamidi və İmadəddin Nəsimi, nəhayət, XVI əsrdə Məhəmməd Füzuli kimi görkəmli Azərbaycan şairləri bu vəzifənin gerçəkliyini ərəb dilində qələmə aldığını poeziya nümunələrində bir daha təsdiqləmiş və ərəbdilli Azərbaycan ədəbiyyatına əvəzsiz sənət nümunələri bəxş etmişlər.

Bütün ömrünü iki dil fəzasının qovşağı olan İraqda keçirən Füzuli vaxtın və mühitin ona bəxş etdiyi əlverişli imkan sayəsində üç dildə eyni dərəcədə sərbəst yazıb-yaratmaq vərdişinə yiyələnmişdi. Farsca qələmə aldığı qitələrinin birində Füzuli bu barədə yazırdı:

*Mən gözəl bir süfrə açdım sözdən əhli-ələmə
Onda bir zövq artıran hər dürlü nemət düzmüşəm.
Süfrəmə hər bir qonaq gəlsə, xacələt çəkəməzəm.
Fərqi yox, ya türk gəlsin, ya ərəb, yaxud acəm.
Kim gəlsin-gəlsin, aparsın hər nə istər xatiri,
Qurtaran nemət deyil, süfrəmdən olmaz heç nə kam.*

Bu qitədə bədii irsinin üç sütun üzərində yüksəldiyini bildiren şair türkcə divanının dibachəsində bir daha bunu nəzərə çatdırmış, eyni zamanda ərəb dilindəki şeirlərindən bəhs etmişdir: "Əgərçə ərəbdə və əcəmdə və türkdə yeganə kamillər çoxdur, amma sən kimi camii-lisanə qadir camii-fununi-nəzm və nəsr yoxdur. Hala ki, miftahi-zəbani, ruhi-ruzzgarə əbvabi feyz açmaqda və qəvvəsi-təbin xəvasü evamə dəryayi-fəşahatdən cəvahir bələğət çıxarıb saçmaqdadır. Əhali-yaləmdən bəzi ləaliyi-münşəat və müəmmatından bəhrəy-i feyz almışlar və bəzi məsnəvi və qəsaidindən təməttü bulmuşlar və bəzi fars qəzəllərin naqşi-zəmir etmişlər və bəzi ərəbi rəcəzlərin zövqünə etmişlər". Göründüyü kimi, bu dibachədə şair ərəb dilində rəcəzlər müəllifi olduğunu bəyan etmişdir. Şair farsca divanının dibachəsində də ərəb dilindəki şeirlərindən bəhs etmişdir: "Bəzən ərəbcə şeirlər yazdım və ərəb bilmədiyimi müxtəlif mənzumələrlə şadlandırdım. Bu mənə çətin deyil idi. Çünki mənim elmi bəhslər (mübahisə) dilim ərəbcə idi".

Qeyd etmək lazımdır ki, Füzulinin ərəbcə qəsaidləri 460 beytdən ibarətdir. Bu qəsaidlərdən 11-i tam, biri isə 7 beytdən ibarət olmaqla fraqment şəklindədir. Həcmcə müxtəlif olan qəsaidlərin ən böyüyü 62, ən kiçiyi isə 21 beyti əhatə edir. Füzulinin ərəbcə şeirləri akademik Y.Bertels tərəfindən 1929-cu ildə Peterburqda Füzuli külliyyatının mükəmməl nüsxəsində (1589-cu ildə üzü köçürülmüşdür) aşkarlanaraq elm aləminə təqdim olunmuşdur. Daha sonra 1958-ci ildə Füzulinin "Matləül-etiqaq" əsəri ilə birlikdə Sankt-Peterburq nüsxəsi əsasında akademik Həmid Araslı tərəfindən Bakıda nəşr olunmuşdur. 1987-ci ildə İraq füzulşünası M.M.Bayat Bağdadda nəşr olunan "Saut əl-İttihəd" (Birlik səsi) jurnalının 44-cü sayında Füzulinin ərəbcə qəsaidlərinin düzgün oxu variantına həsr olunmuş məqalə çap etmişdir. Məqalədə Füzulinin ərəbcə qəsaidlərində bir sıra istinsax xətlərinin mövcudluğunu qeyd edən M.M.Bayat bu səh

və xətlərin ərəz bəhrinin ritminə əsasən islah edilməsinin vacibliyini vurğulamış və məqalənin sonunda yalnız beş qəsaidin elmi tənqidi mətnini təqdim etmişdir. 1994-cü ildə isə Bağdadda İraq-türkman alimi və ədibi Ə.Bəndərəğlu tərəfindən bir sıra düzəlişlərlə yenidən işiq üzü görmüşdür.

İdeya məzmunu və bədii kamillik cəhətdən Füzulinin ərəbcə qəsaidləri onun yaradıcılığının ayrılmaz tərkib hissəsidir. Ustad şairimiz yaradıcılığına xas olan ana xotləri bu qəsaidlərdə davam və inkişaf etdirmişdir. Şairin ərəbcə qəsaidlərinin ictimai-fəlsəfi, mənəvi-əxlaqi mənasını dayazlaşdıraraq onları soyuq mühakiməyə əsaslanan, hissdən, semimiyyətdən məhrum poeziya nümunələri hesab edən tədqiqatçılar həqiqətdən uzaq olmuşdur. Füzuli qəsaidə janrının oqlı mühakimə, özünüifadə qüdrəti, poetik ustalıq kimi tələblərinə dərindən əməl etmiş və ərəbcə qəsaidlərinin məzmun dərinliyi açılmışdır. Füzuli təfəkkürü bu qəsaidlərdə dolğun surətdə əks olunmuş və bədii sözün tutumlu mənalı üzərində köklənmişdir. Şairin ərəbcə qəsaidləri onun ən ali duyğularının, ən nəcib hissələrinin poetik ifadəsidir. Dahi söz ustadı bu qəsaidlərin nəsis hissəsində möhəbbət fəlsəfəsini açıqlayaraq eşqi insan həyatının yeganə istinad mənbəyi kimi təsvir etmiş, möhəbbətin daxili qüdrətini vəsf edərək onu insan qəlbini paklaşdıran, ona mənəvi və ilahi kamillik bəxş edən qüvvə hesab etmişdir. Füzuli kəlamında bəzən bu ali duyğunun təbənnümü təsəvvüf çalarları da kəsb etmiş, sufi terminləri kontekstində bəzi beytlərin obrazlılığı daha mürəkkəbləşmişdir.

Möhəbbət və gözəllik şairi olan Füzulinin ərəbcə qəsaidləri onun estetik görüşlərini də ehtiva etmişdir. Bu qəsaidlərin məzmunu və ideyasında ümumiləşdirilmiş anlayış olub lirik-psixoloji, fəlsəfi-etik karakter kəsb edən gözəllik rəmzi şəkildə meydana çıxaraq estetik ideal kimi təqdim olunmuşdur. Gözəlliyin mahiyyətinin dərək olumasını insanın mənəvi kamilliyinin çıxış nöqtəsi hesab edən Füzuli öz beytlərində hürrüflik terminlərinə müraciət etmişdir. Qəsaidlərdə sırf fəlsəfi deyil, fəlsəfi-bədii dəyər kəsb edən hürrüflik elementləri poetik abstraklaşdırma fəal rol oynayaraq, şairin gözəllik haqqında düşüncələrinə fəlsəfi dərinlik vermiş, onların təsir qüdrətini artırmışdır.

Söz ustadı Füzulinin ərəbcə qəsaidləri ictimai-əxlaqi ideyalarla zəngindir. Qəsaidlərdə mənəvi təzadlarla dolu mühitin rəzələtlərini, eybəcərliklərini təsvir edən şair insanlığa səs-lənərək öz əxlaqi düşüncələrini açıqlayır. Cəmiyyətin insanı mənon iflic edən realitətlərdən çıxış edərək bəşər övladına əxlaqi düşkünlükdən uzaq olmağı aşılayır. Şair insanı cəmiyyətin hə-rəkətverici qüvvəsi hesab edir, onun mənən kamilləşməsinə cəmiyyətin dəyişməsi, tərəqqisi kimi nəzər yetirir və bununla da nəcib insanpərvərlik, humanizm ideyalarını bəyan edir.

Bu qəsaidlərdə diqqəti cəlb edən əsas cəhət Füzulinin qüvvətli realizmi ilə yüksək möhəbbət

mövzusunun təzadıdır. Öz zamanəsinin, mühiti-nin eybəcərliklərinin, mənəvi təbəddülatlarının təsvirində Füzuli nə qədər realistdirsə, möhəbbət-in, gözəlliyin ülviliyinin təbənnümündə bir o qədər romantikdir. Məhz bu baxımdan Füzulinin ərəbcə qəsaidləri romantik və realist ünsür və meyllərin sinkretizmini təzahür etdirən poeziya nümunələri kimi səciyyəvidir.

Füzulinin ərəbcə qəsaidlərində müşahidə olunan ideya, məzmun zənginliyi və bədii struktur mükəmməlliyi forma müxtəlifliyinə, ahəng rəngarəngliyinə, yüksək bədii təsir qüvvəsinə gətirib çıxarmışdır. Bu qəsaidlərin bədii materialı təsvir vasitələrinin vahidləri hesab olunan sözlərin zənginliyi üzərində köklənmişdir. Bu isə söz sərrafı Füzulinin ərəb dilinin poetik ifadə imkanlarına yüksək səviyyədə bələd olmasından xəbər verir. Ərəb dilinin zəngin söz ehtiyatı və poetik arsenalına öz bədii zövq və obrazlı təfəkkür prizmasından yanaşan şairimiz ərəb sözlərini poetik düşüncəsinin bədii biçimində ustalıqla istifadə etmişdir. Ərəb ləksik vahidlərinin çeşidli mənə çalarlığından istifadə edərək onlardan müxtəlif bədii təsəvvür və lövhə yaratmaqda faydalanan ustad şair qəsaidlərin bədii təsvir vasitələrinin əlvanlığını və ifadəliliyini təmin etmiş, eyni zamanda beytlərin qafiyə və vəzn düzümünü möhkəmləndirmişdir. Qəsaidlərin dil və üslub xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsində ənənə və varislik prinsipinə əsaslanan Füzuli sabitləşmiş obraz və məcazlara müraciət et-sə də, onları ənənəvi şəkildə iqtibas etməmiş, yeni cizgilərlə, özünəməxsus üslubi keyfiyyətlərlə tərəvətləndirmiş və öz orijinallığını bir daha təsdiq etmişdir.

Şair qəsaidlərdə ərəb şeiri texnikası və ərəb poetika nəzəriyyəsi normalarına üstünlük versə də, klassik türk-fars poetikasının ünsürlərinə də laqeyd qalmamışdır. Bu da qəsaidlərin məcazlar və qafiyə sistemində bəzən sinkretizm - ərəb, fars və türk şeiri xüsusiyyətlərinin üzvi əlaqəsinə gətirib çıxarmışdır. Bu kimi hallar təsədüfi xarakter daşısa da, Füzulinin ərəbcə qəsaidlərinin bədii dilinin rəvanlığını və ahəngdarlığını təmin edən amillərdən biri kimi çıxış edir.

Bu qəsaidlərin dil xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən bir faktı xüsusi qeyd etmək lazımdır. Qəsaidlərdə müşahidə olunan poetik kateqoriya və fiqurlar Füzuli kəlamının bədii məqsədinə müvafiq bir surətdə işlənmək etibar ilə bədii düşüncənin ən təsirli ifadə vasitələri kimi diqqəti cəlb edir. Bu obrazlılıq şairin təqdim etdiyi ideyanın təsir dairəsini genişləndirir, mənə və məzmununa xidmət edir. Füzulinin ərəb dilinin poetik ruhuna mükəmməl bələdliyindən xəbər verən təsvir vasitələri dövrün dini, elmi-fəlsəfi, estetik görüşlərinin poetik dil ilə qarşılıqlı əlaqəsinin təzahür forması kimi meydana çıxır. Öz sələflərinin ədəbi irsini dərindən mənimsəyən, onların ədəbi nailiyyətlərini bədii şəkildə ümumiləşdirən Füzulinin ərəbcə qəsaidləri ərəb poetik ənənələri zəminində gözənd keçirildikdə qəsaidlərin müxtəlif tellərlə ərəb ədəbi ənənələri ilə bağlılığı müəyyən olunur.

Ərəb poetik ənənələri şairin ərəbcə qəsaidlərində müxtəlif istiqamətlərdə əks olunaraq, qəsaidlərin istər məzmununa, istərsə də bədii formasına nüfuz etmişdir. Öncə onu qeyd etmək lazımdır ki, ustad şair ərəb poeziyasında geniş yayılmış qəsaidə növünə müraciət edərək peyğəmbərin mədhinə həsr olunmuş qəsaidlər (əl-mədh ən-nəbəvi) qələmə almış, Kəb ibn Zühəyr, Həssan ibn Sabit kimi məşhur ərəb şairinin ənənəsini davam etdirmişdir. Füzulinin bu qəsaidlərində peyğəmbərin (s.a.s.) mədhinə həsr olunmuş qəsaidlər üçün xarakterik olan bir sıra assosiativ obrazlar öz əksini tapmışdır.

"Hüsnü-göftarda Həssan ilə bəhs edən" Füzuli məşhur ərəb şairi ilə elə onun doğma dilində apardığı söz yarışında ərəb dilinin bədii qatına, ərəb poetika elminin bütün incəliklərinə və ərəb poeziyasının ənənələri və nailiyyətlərinə mükəmməl bələdliyini nümayiş etdirmişdir. Mənə və məzmununa görə XVI əsr ərəb poeziya nümunələrindən üstünlüyü ilə fərqlənərək "füşəhayi-ərəbdə məşhur olan" və "ərəb fəsilələrini məsrur edən" bu qəsaidlər ərəb ədəbiyyatında əhəmiyyətli mövqə əldə etməyə layiq və qadırdır. Beləliklə, Füzulinin ərəbcə qəsaidləri klassik Azərbaycan ədəbiyyatının, eyni zamanda ərəbdilli ədəbi-bədii fikrin əvəzsiz nümunələri kimi çox böyük dəyər və əhəmiyyət kəsb edir.

Ruhəngiz CÜMŞÜDLÜ,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

